

J. R. Thorbecke - Uitdaging en Antwoord*

J. C. BOOGMAN

Zeker tot zijn vijftigste jaar heeft Thorbecke geleefd in een wereld, een Europese wereld, die in die halve eeuw mogelijk haar hevigste crisis tot dan toe doormaakte. Een economische en een politieke crisis, elk van de twee zonder weerga, hadden oude, vaak oeroude, levenspatronen op economisch, sociaal en politiek gebied aangetast en ten dele vernietigd. Verleden en traditie, die millennia lang bron van politieke inspiratie waren geweest, hadden voor veel progressieven van toen als zodanig afgedaan. Hun politieke activiteit werd sedert het eind van de achttiende eeuw bepaald door een op de toekomst gerichte ideologie.

De aantasting van zoveel oude kaders en structuren, van zoveel zekerheden, waaronder ook religieuze, leidde er toe dat velen, onder wie niet in de laatste plaats diegenen die hun materiële belangen en hun positie in de wereld bedreigd achtten, zich met een gevoel van vervreemding kritisch en afwijzend gingen opstellen tegenover de zich baan brekende egaliserende, nivellerende en centralistische opvattingen en tendenties die voor het voortbestaan en de leefbaarheid van de wereld, van hun wereld, zo'n dodelijke bedreiging schenen te vormen. De reactie die ik hier op het oog heb was die van de Romantiek, dat indrukwekkende antwoord, eensluitend ten aanzien van enkele kernpunten, maar tevens naar inhoud en toon van een grote verscheidenheid, op wat men ervoer als de grote uitdaging.

De Romantiek heeft zich vermoedelijk wel in haar meest authentieke vorm in Duitsland gemanifesteerd; in elk geval heeft ze de ontwikkeling van Duitsland diepgaander beïnvloed dan die van de westeuropese landen.

De Duitse Romantiek was een in wezen conservatieve reactie op met name de Franse Verlichtingsideologie. De Duitse romantici (trouwens ook hun geestverwanten in andere landen) stelden tegenover het de Verlichting kenmerkende beginsel van de uniformiteit dat van de diversiteit: de wereld zoals zij die zagen was vol, boordevol, 'individualiteiten', instituties en groepen als met name stammen en naties, elk met een eigen aard en zich organisch ontwikkelend volgens een eigen, specifiek groeiprincipe. Het begrip organisch kreeg in de kring der romantici een bijna magische betekenis als het heilzame beginsel tegenover de vloekwaardige begrippen mechanisch en atomistisch die het Verlichtingsdenken zouden hebben

* In verkorte vorm is deze tekst ten gehore gebracht op de aan Thorbecke gewijde herdenkingsbijeenkomst in de Pieterskerk te Leiden op 2 juni 1972.

beheerst. Tegenover het revolutionaire streven de bestaande werkelijkheid geheel te transformeren met op de toekomst gerichte idealen als richtsnoer legden de meeste Duitse romantici de nadruk op de onschatbare waarde van historie en traditie. Door de Historische Rechtsschool, een groepering van grote betekenis in de wereld van de Duitse Romantiek, werd het beginsel van de organische ontwikkeling, van de organische groei in de zin van continuïteit centraal gesteld: geleidelijke verandering dus en omzichtige aanpassing van het bestaande aan de eisen van de tijd in plaats van totale verandering op grond van abstract redelijke constructie.

In 1820 vertrok de jonge pas in Leiden gepromoveerde classicus Thorbecke naar Duitsland voor een studieverblijf aldaar, aanvankelijk, gedurende de eerste twee jaren, mogelijk gemaakt door een beurs van de Nederlandse regering. In de bijna vier jaren die hij in Duitsland doorbracht, ontwikkelde hij zich van klassiek filoloog tot filosoof met een toenemende historische belangstelling. In die ontwikkelingsjaren is hij door de Romantiek wezenlijk beïnvloed. Zijn intense occupatie maar ook confrontatie met de romantische opvattingen op het stuk van de geschiedenis en met name de historische ontwikkeling vonden hun neerslag in dat curieuze in 1824 verschenen geschrift *Ueber das Wesen und den organischen Charakter der Geschichte*, naar de inhoud van een ongemene rijkdom, naar de vorm echter een misbaksel, geschreven als het is in een alleringewikkeldst abstract Duits geleerdenjargon. Het merendeel van de toenmalige lezers heeft met dit geschrift dan ook geen raad geweten¹ en men kan zeker zeggen dat het Thorbecke's pogingen om zich een academische positie in Nederland te veroveren in de weg heeft gestaan.

Thorbecke's reactie op het verwijt van onleesbaarheid is wel heel typerend voor de hautaine houding van intellectuele superioriteit die hem vooral in die jaren eigen was en die ook wonder wel in overeenstemming was met de romantisch-individualistische verachting voor het publiek waarmee hij toen behept was. De op zijn publicatie uitgeoefende kritiek kaatste hij terug naar de lezers. In zijn geschrift was, zoals hij aan zijn ouders schreef, 'niets bijzonder hoogs of onbegrijpelijks, maar alles, naar ik meen, ten uiterste bevattelijk'. De meeste lezers, aldus Thorbecke, zijn echter gewoon 'in hetgeen zij lezen of horen enkel zich zelve en hetgeen zij buitendien reeds dagten, weder te vinden of op te zoeken. Aan zoodanigen moet veel nieuw en onverstaanbaar voorkomen.' Wel was bij er zich van bewust dat de achterlijke Nederlandse lezers aan een stuk als het zijne nog niet toe waren. 'Het is niet onmogelijk', schreef hij aan zijn ouders, 'dat men, dit opstelletje in de Nederlanden lezende, oordeelt, dat ik thans eene plaats in het gekkenhuis verdiene.' Een vertaling in het Nederlands achtte hij dan ook ten enenmale onwenselijk. Zijn geestesproduct vergeleek hij met een plant, die naar Nederlandse

1. Vgl. *Het Thorbecke-archief*, II, 1820-1823, J. Brandt-van der Veen, ed. (Groningen, 1962) 283, 285, 289, 345, 358, 385.

bodem verplaatst, de indruk zou maken van 'eene eik aan het strand van de zee'².

Thorbecke's *Ueber das Wesen* draagt, zoals ik al aanduidde, onmiskenbaar het stempel van de Romantiek. De gang der geschiedenis ziet ook hij als een organisch ontwikkelingsproces. Het revolutionaire streven naar een totale verandering acht hij niet alleen onwenselijk, maar ook onmogelijk. Elke historische periode heeft weliswaar een eigen karakter, maar blijft daarbij meebepaald door het verleden. In duidelijke en wel bewuste tegenstelling tot de romantische Historische Rechts-school die het begrip organische groei vooral opvatte in de zin van continuïteit en daarmee de historische traditie, het element verleden, sterk beklemtoonde, legt Thorbecke veel meer de nadruk op de noodzakelijkheid van voortdurende verandering en vernieuwing, dus op het element toekomst. Het handelen in een gegeven situatie dient dus zowel door het verleden als door op de toekomst gerichte tendenties te worden bepaald.

Naast de problematiek van het heden in zijn relatie tot verleden en toekomst staat in dit geschrift centraal het thema van het geheel en de delen. In het politieke vlak behoort er tussen het geheel (de staat) en de delen (provincie, gemeente, individu) een functioneel, organisch verband te zijn. Daarbij komt niet alleen aan het geheel een eigen zelfstandige betekenis toe, maar evenzeer aan de delen, die dus beslist niet als louter functionele onderdelen van het geheel mogen worden beschouwd.

Heel opmerkelijk - en alweer duidelijk in tegenstelling tot de Historische Rechts-school - is de belangrijke rol die Thorbecke het individu toebedeelt, dat evenzeer als de staat 'ein Ganzes für sich' is. Zij het in wisselwerking met al wat er in zijn tijd leeft, creëert het individu 'von sich anfangend Neues'³. Het komt dan ook voor, dat één enkel individu beter beseft welk antwoord er gegeven moet worden op de eisen des tijds dan de massa van zijn tijdgenoten.

Hiermee zijn we terechtgekomen bij het in de titel van mijn essay aangeduide thema: uitdaging en antwoord. Dit thema is niet alleen voor de geschiedfilosoof maar evenzeer voor de latere staatsman Thorbecke van ongemene betekenis geweest. In de publicatie van 1824 wordt al met nadruk geponeerd dat iedere periode, behalve dat ze uiteraard onlosmakelijk verbonden is met verleden en toekomst, tevens een zelfstandig geheel is, een eigen beginsel heeft. Elke generatie ziet zich dus gesteld voor de taak dat beginsel op te sporen en een adequaat antwoord te geven op een specifieke uitdaging: de wezenlijke problemen van de eigen tijd. Blijkt een generatie niet tegen die taak opgewassen, is zij dus niet in staat het juiste antwoord te geven, dan gaat heel het historische ontwikkelingsproces stagneren, wordt, zoals Thorbecke zelf het uitdrukt, de keten der organische ontwikkeling

2. Voor het voorafgaande: *ibidem*, 274, 289, 362.

3. J. R. Thorbecke, *Ueber das Wesen und den organischen Charakter der Geschichte. Ein Schreiben an Herrn Hofrath K. F. Eichhorn in Göttingen* (Göttingen, 1824) 16.

verbroken met alle rampzalige gevolgen van dien⁴. Ongetwijfeld heeft hij hierbij gedacht aan het fenomeen revolutie en in het bijzonder aan de Franse Revolutie, dat geweldige gebeuren, die kolossale uitdaging ook waar heel zijn generatie op móest reageren.

Tegenover de Franse Revolutie, met name tegenover de revolutionaire ideologie, staat Thorbecke afwijzend: de revolutionaire pretentie om met verachting voor het verleden en met volledige verwerping van het bestaande een geheel nieuw paradigma te creëren acht hij aanmatiging, waan. Hij erkent echter volmondig dat deze waan de totale historische ontwikkeling terdege heeft beïnvloed. De nieuwe, door de Revolutie danig veranderde wereld, wenst hij kennelijk te accepteren als een historisch feit. Enige jaren later zou hij zich op dit punt heel expliciet uitlaten. 'De omwenteling', schreef hij in 1831,

is zelve getreden in de rij der historische verschijnselen en aan derzelve wet onderworpen. Zij is in dezen zin een antecedent geworden voor de volgende leeftijden, aan welks invloed men vergeefs pooft zich te onttrekken. Op den bodem, dien de omwenteling heeft verwoest, kiemt een zaad, volgens een' ander', dan haren regel; en zien wij den grond leggen tot eene nieuwe zamenleving der volken, naar een plan, welks aanvankelijke en gestadige verwezenlijking in het gebeurde ontdekt wordt⁵.

Met zijn Duitse publicatie van 1824 heeft Thorbecke op zesentwintigjarige leeftijd een basisstelling betrokken vanwaaruit hij heel zijn verdere leven zou blijven opereren. Men zou haar een 'juste milieu'-stelling kunnen noemen, tussen de fronten van revolutie en anti-revolutie (reactie) in: de revolutionaire beginselen, met name de volkssouvereiniteit, worden door hem verworpen, maar hij aanvaardt de revolutie als historisch fenomeen en als uitgangspunt voor verdere ontwikkeling. Het door hem ingenomen standpunt laat zich het best typeren als progressief-historistisch, anti-ideologisch en pragmatisch.

Van een anti-normatief historisme en een vulgair pragmatisme is in het geval van Thorbecke overigens zeker geen sprake geweest. Heel de historie, in al haar ontwikkelingsfasen, beschouwt hij als een afspiegeling, zij het doorgaans een heel flauwe afspiegeling, van het onvergankelijke, het wezenlijke, het goddelijke⁶. Zo ziet hij (in een publicatie van 1825) ook het positieve recht als 'eene, in eenen bepaalden tijd voortgebrachte, gedaantegeving aan de eeuwige waarheden des oorspronkelijken regts...'⁷.

4. *Ibidem*, 36.

5. J. R. Thorbecke, *Over de verandering van het algemeen staten-stelsel van Europa sedert de Franse omwenteling. Eerste afdeeling 1789-1793* (Leiden, 1831) xi.

6. Vgl. *Thorbecke-archief*, II, 105, 127.

7. [J. R. Thorbecke], *Bedenkingen aangaande het regt en den staat, naar aanleiding van Mr. J. Kinkers Brieven over het Natuurregt* (Amsterdam, 1825) 81. In J. B. Manger's waardevolle, zij het wel wat eenzijdige *Thorbecke en de historie* (Amsterdam, 1938) komt dit normatieve aspect geheel onvoldoende tot zijn recht.

Een anti-ideologisch pragmatisme is Thorbecke ook later als staatsman blijven kenmerken. Zo dient de befaamd geworden uitspraak 'Wacht op onze daden' bij het optreden van zijn eerste ministerie in dit licht te worden gezien en niet te worden geïnterpreteerd als een uiting van trotse zelfverzekerdheid, van hoogmoed. Over ideologische aspecten, over theoretische beginselen heeft hij in de Kamer nooit willen discussieren, ondanks herhaald aandringen van bijvoorbeeld een man als Groen van Prinsterer, die hem vooral op het stuk van het soevereiniteitsbeginsel tot principiële uitspraken wilde verlokken, ondanks ook de provocaties van een figuur als de jong-liberaal Van Houten aan het eind van zijn (Thorbecke's) politieke carrière⁸. Herhaaldelijk heeft Thorbecke als zijn stellige overtuiging te kennen gegeven dat de wezenlijke taak van de staatsman gelegen was in het praktisch vormgeven, het ordenen, het organiseren. 'Niet over het beginsel,' hield hij Groen reeds in 1831 voor, 'maar over deszelfs organisatie, zal meer en meer de strijd in Frankrijk en in Europa worden gevoerd'⁹. 'Beginselen zonder organisatie,' heet het in 'Over het hedendaagsche staatsburgerschap', 'zijn een wegwijzer zonder weg'¹⁰.

Bijzonder kenmerkend is ook de wijze waarop Thorbecke in het begin van de jaren 1840 geëvolueerd is naar een liberalisme dat, gezien de toenmalige politieke situatie in Nederland, radicaal kan worden genoemd. Die radicalisering heeft zich op een wel uitermate behoedzame, pragmatische wijze voltrokken. In 1842 b.v. zegt hij met nadruk het raadzaam te achten 'de eerste proef der vrijheid met mate te nemen'¹¹. En wanneer hij in 1844 in zijn terecht zo beroemd geworden rede 'Over het hedendaagsche staatsburgerschap' zijn nieuwe politieke standpunt en met name zijn zo geleidelijk aan tot stand gekomen voorkeur voor een systeem van directe verkiezingen tracht te motiveren, dan geschiedt dat niet met behulp van enig ideologisch gekleurd motief, maar op historische gronden: een stelsel van directe verkiezingen acht hij het volstrekt noodzakelijke gevolg van een eeuwenlang historisch proces van toenemende centralisatie.

8. Op 26 april 1871 gaf Thorbecke Van Houten, die een felle principiële aanval op hem gelanceerd had, te verstaan dat hij er als minister niet toe wilde meewerken, 'dat de Kamer, wier taak veel hoger is, een debatingclub worde. De Minister mag geen aanleiding geven tot eene voorafgaande oppervlakkige discussie over gewichtige zaken, die door de wet moeten worden opgelost'. Verderop in zijn rede merkt Thorbecke op, dat staat en maatschappij zich niet zo gemakkelijk laten hervormen als de wetenschap. 'Men scheidt niet feiten of wetten gelijk men denkbeelden scheidt'. De rede eindigt aldus: 'Ik zeg daarvan' (van het algemeen kiesrecht) 'op dit ogenblik niet meer: ik zou mij laten trekken op een terrein waarop ik niet zijn wil, waarop ik niet zijn mag; ik zou in een programma van beginselen treden.' G. G. van der Hoeven, ed., *De onuitgegeven parlementaire redevoeringen van Mr. J. R. Thorbecke* (Arnhem, 1910) VI, 248 vlg.

9. G. Groen van Prinsterer, *Brieven van Thorbecke 1830-1832* (Amsterdam, 1873) 41 vlg.

10. J. R. Thorbecke, *Historische Schetsen* (2e dr.; 's-Gravenhage, 1872) 91.

11. Vgl. C. van Vollenhoven, 'Professor Thorbecke (1831-1849)', *De Gids*, XCIV (1930) 126.

Het anti-ideologische 'juste milieu'-standpunt, door Thorbecke in de jaren 1820 ingenomen, was stellig niet iets unieks. Op het Europese continent kunnen heel wat figuren worden aangewezen wier opvattingen op een aantal punten wezenlijke overeenkomst vertonen met die van Thorbecke. Ik denk hier b.v. aan mannen als vom Stein, Dahlmann, Droysen en von Mohl in Duitsland en aan Fransen als Guizot en Tocqueville.

Bijzonder opvallend is de overeenkomst op een paar essentiële punten tussen de politieke en constitutionele denkbeelden van Guizot en de Franse doctrinairen en die van Thorbecke. De elf jaar oudere Guizot heeft Thorbecke onmiskenbaar beïnvloed. Met vrij wat recht kan deze wat zijn constitutionele opvattingen betreft tot de doctrinaire liberalen worden gerekend. Van een louter passief overnemen van de Franse denkbeelden door de Nederlander is overigens geen sprake geweest. Daarvoor vertoonden diens opvattingen op enkele punten toch te zeer eigen, van die van Guizot afwijkende, trekken¹². Bij het constateren van de geestverwantschap tussen Thorbecke en Guizot dienen we voorts te bedenken dat beiden wezenlijk beïnvloed waren door de Romantiek en met name de Historische Rechtsschool. Beiden wensten een krachtige regering, die op wetgevend gebied scheppingskracht ten toon spreidde, die de vereiste instituties wist te creëren, die wist te ordenen, te organiseren. Beiden waren voorstanders van een anti-monistisch, pluralistisch staatsbestel. De constitutionele monarchie, zal Thorbecke nog in de nadagen van zijn politieke leven schrijven, kent niet

eenen absoluten wil; zij bestaat in een verband van elkander wederkeerig beperkende organen, aangelegd om met vrijheid zamen te werken tot eene wetgeving en een bestuur, die aan de eischen van een juist, regtvaardig, nationaal verstand beantwoorden¹³.

Met dit standpunt zou Guizot ongetwijfeld volledig hebben ingestemd. Diens motivering van zijn afwijzing van het beginsel der volkssouvereiniteit, die overal en

12. Thorbecke (in de jaren 1840 en vlg.) was bepaald progressiever dan Guizot, die steeds meer in een vaak krampachtig defensief geraakte tegen de opdringende revolutionaire tendenties. Mee daardoor achtte Guizot het (in tegenstelling tot Thorbecke) wenselijk dat een aristocratische elite in het staatsbestel een belangrijke plaats innam. Een duidelijk verschil was er ook op het stuk van het koningschap: bij Guizot een historisch koningschap (gebaseerd op historie en legitimiteit), bij Thorbecke een constitutioneel koningschap (gebaseerd op grondwet en wetten). Vgl. Douglas Johnson, *Guizot. Aspects of French History 1787-1874* (London, 1963); E. Kossmann, 'De doctrinairen tijdens de Restauratie', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXIV (1951); L. W. G. Scholten, 'Thorbecke en Guizot', *Voetstappen van Thorbecke* (Assen, 1966). - Scholten laat m.i. de verschillen tussen Guizot en Thorbecke ten onrechte zwaarder wegen dan de overeenkomsten. - Hoezeer Thorbecke geboeid was door Guizot kan ook blijken uit zijn kritische uitlatingen over de Franse staatsman in het crisisjaar 1848: J. R. Thorbecke, 'Bij het portret van Guizot', *Historische Schetsen*, 169-171 en in 1869: idem, 'Narede', *Parlementaire redevoeringen sept. 1865-febr. 1866* (Deventer, 1870) VI. Thorbecke heeft kennelijk de behoefte gevoeld zich duidelijk te distantiëren van de geestverwant wiens politieke carrière op een totale mislukking was uitgelopen.

13. Thorbecke, 'Narede', xv.

nergens zou zijn, vinden we vrijwel precies zo terug bij Thorbecke. De hier volgende passage uit een brief van Thorbecke aan Groen van 13 februari 1831 zou ook Guizot uit het hart zijn gegrepen:

Zal de *stelling* der volkssoevereiniteit niet weder tot de uitkomst leiden der eerste revolutie, dan moet zij tot een *stelsel* uitgebreid, en door alle onderafdeelingen heen organiek gemaakt worden¹⁴.

De basispositie, door Thorbecke, zoals we al zagen, reeds in 1824 ingenomen, liet op het stuk van de praktische politiek de mogelijkheid open van zowel een gematigd conservatieve als een gematigd progressieve houding. De te maken keus tussen de twee hing in belangrijke mate af van de uitdaging waartegenover hij zich gesteld zag. In de jaren 1830, vooral in het begin van dat decennium, kunnen we Thorbecke's politieke houding in veel opzichten conservatief noemen. Die houding hangt nauw samen met zijn reactie op de grote uitdaging van die jaren: de Belgische revolutie. De afscheiding van België heeft Thorbecke diep betreurd. Van de status quo-politiek van de Nederlandse regering toonde hij zich zo'n overtuigd aanhanger dat de regering hem in juni 1832 de leiding van het regeringsblad, het *Journal de la Haye*, aanbood. Dat aanbod heeft hij weliswaar afgeslagen, maar als regelmatig medewerker aan het blad toonde hij zich actief genoeg.

Van de conceptie van het Verenigd Koninkrijk was Thorbecke een niet minder fervent aanhanger dan koning Willem I. Geheel in de lijn van de Patriotse traditie stond hij uitermate kritisch tegenover de Hollandse commerciële elite en de in die kring heersende opvattingen van afzijdigheid ten aanzien van de continentaal-Europese politieke aangelegenheden en van kleinnederlandse beperking (contractie) in territoriaal opzicht. De maritiem-commerciële geesteshouding, die met name in Amsterdam de toon aangaf, de zogenaamde Amsterdamse geest, stond hem zozeer tegen dat hij zich ook in latere jaren meer dan eens heel kritisch, soms ook onverbloemd sarcastisch heeft uitgelaten over Nederland's hoofdstad¹⁵, die hem uiteraard met gelijke munt heeft terugbetaald.

14. Groen van Prinsterer, *Brieven van Thorbecke*, 41.

15. In 1822 al schrijft Thorbecke aan zijn ouders dat hij zich in Amsterdam zo weinig thuis voelt. *Thorbecke-archief*, II, 177. In 1825 sneert hij op de 'Amsterdamsche hoogbeschaafde toon'. Die 'wil liever kunststukjes van compositie en uitvoering, dan ware kunstwerken, die men toch niet verstaat te genieten'. Zie: *Thorbecke-archief*, II, 390. 17 jan. 1832 schrijft hij aan de Amsterdammer J. de Vos: 'Ik ken naauwelijks eene stad, daar ik mij zoo min mee vereenigen kan, als met Amsterdam'. Zie: *Thorbecke-archief*, ARA, Den Haag. Algemeen bekend de hatelijke opmerking in 1851, dat indien Amsterdam het hart en de hartader van het land worden genoemd, dit hart en die hartader 'tamelijk flauw kloppen'. Curieus ook een passage uit een brief aan H. J. Koenen, d.d. 15 maart 1857: ... 'de hoofdstad, waar men wel eens den weerschijn eener ondergegene zon voor den dageraad neemt': Réveil-archief, Universiteitsbibliotheek Amsterdam (meegedeeld door drs. G. J. Hooykaas). - De overwegend conservatieve houding van de stad Amsterdam zal de verhouding met de liberale leider na 1848 uiteraard ook niet ten goede zijn gekomen.

In 1830 heeft hij tegen de heersende opinie in Holland in, die geporteerd was voor de afscheiding van België, in een brochure¹⁶ een vurig pleidooi gehouden voor de handhaving van het Verenigd Koninkrijk. 'De geschiedenis der voormalige Republiek heeft geleerd', aldus Thorbecke,

dat de zeemogendheid Holland op een ruimer bestek van grondgebied en volk dient te rusten. De verdeeldheid en het ontbrekend evenwigt van belang tusschen de zee- en landprovinciën hadden de vastigheid der Republiek ondermijnd. Zij hadden bewezen, dat het gewigt der landprovinciën vermeerderd worden, dat de staat minder als een eiland op het water dobberen, dat hij diepere en breedere wortels aan den vasten wal schieten moest¹⁷.

Aan het slot van zijn brochure schildert Thorbecke in heel sombere kleuren de te verwachten funeste gevolgen van België's afscheiding voor het noorden:

Holland's staatkunde zal ten eenen male behoeftig, magteloos en lijdelijk, en tot de bekrompenste berekeningen van eigen belang en eigen behoud bepaald worden. Het zal een beschermeling worden van hen, wier toeverlaat het moest wezen.

In een tweede brochure uit het zelfde jaar¹⁸ geeft Thorbecke ook blij k van een merkwaardige Europese gezindheid. De Europese staten ziet hij verenigd in een 'statenmaatschappij', die een 'corpus morale' vormt, in een 'gemeenebest der volken', een 'universitas', waartegenover de afzonderlijke leden serieuze verplichtingen hebben.

In Thorbecke's brochures uit het jaar 1830 worden we tevens geconfronteerd met een specifiek Nederlands zendingsbewustzijn. Nederland, aldus Thorbecke, had een bepaalde taak, een speciale functie te vervullen in het Europese statenbestel: vooral door zijn ligging was het een factor van betekenis, ja zelfs een voorwaarde voor de handhaving van het machtsevenwicht in Europa. Het kon beschouwd worden als 'de hoeksteen van noordwestelijk Europa'. De ondergang van Holland was bovendien de ondergang gebleken 'van de vrijheid des wereldhandels'.

In Thorbecke's opvattingen bespeuren we duidelijk een continentale inslag. Dat neemt niet weg dat hij in 1830 wel degelijk gepoogd heeft ook de maritieme tendenties in zijn beschouwingwijze te integreren. Ik heb zelfs de indruk dat hij er bewust naar gestreefd heeft de beide elementen te verbinden tot een nieuwe, hogere eenheid. In die richting wijst bijvoorbeeld de volgende passage uit zijn eerste brochure:

De bestaanbaarheid eener, niet insulaire, groote zeemogendheid, gelijk Nederland moet wezen, is afhankelijk van zijne landmacht. In de vereeniging dezer beide hoedanigheden behoort Nederland sterk genoeg te zijn ...¹⁹.

16. [J. R. Thorbecke], *Een woord in het belang van Europa bij het voorstel der scheiding tusschen België en Holland* (Leiden, 1830).

17. *Ibidem*, 19-20.

18. [J. R. Thorbecke], *Over de erkenning der onafhankelijkheid van België* (Leiden, 1830).

19. [Thorbecke], *Een woord in het belang van Europa*, 22.

Naar ik meen, zou men Thorbecke in zekere zin kunnen beschouwen als een voortzetter van de traditie van de door hem zeer bewonderde²⁰ koning-stadhouder Willem III. Ook voor deze Oranje is Europa een politieke realiteit geweest, ook in zijn politiek kan men naast het overheersende continentale element maritieme tendenties waarnemen.

Het zou wel eens kunnen zijn dat de door Thorbecke zo gesmade Hollandse traditie hem sterker heeft beïnvloed dan hij zelf beseftte. Hierbij denk ik niet zozeer aan die traditie zelf als wel aan bepaalde consequenties, aan bepaalde nevenverschijnselen die zij teweeg heeft gebracht. In de lijn van de Hollandse traditie lag ongetwijfeld een zekere legalistische benadering van buitenlands-politieke kwesties. Geen gunstiger voorwaarde immers voor een beleid dat erop gericht was rust en vrede te handhaven en mee daardoor de commercie te handhaven dan een hechte internationale rechtsorde. Allerm minst verwonderlijk dan ook de geneigdheid van veel Nederlanders om problemen betreffende de internationale politiek vooral uit volkenrechtelijk en in verband daarmee moreel oogpunt te beschouwen. Een politiek van onthouding en neutraliteit moet op den duur haast automatisch leiden tot een moreel superioriteitsgevoel, tot een moralistisch neerzien op de grove machtpolitiek der grote mogendheden.

Maar om op Thorbecke's politieke beschouwingen uit het jaar 1830 terug te komen: die dragen onmiskenbaar een legalistisch stempel (de beschouwingwijze is sterk juridisch-volkenrechtelijk en maakt een wat doctrinaire indruk). Het element van de morele superioriteit ontbreekt evenmin.

De invloed van Nederland op de bijlegging of beslissing der geschillen tusschen de mogendheden is - schreef Thorbecke - onpartijdiger en meer boven verdenking, dan die van Engeland. Nederland deelt niet in den naijver en de onderlinge veete der groote rijken. Het zal dus op den duur minder door eene bijzondere vijandschap verblind en misleid worden in het voorstaan van het algemeene regt en belang... De Nederlandsche staatkunde, zelve vrij van heerschzucht, is de billijkste oordeelaarster over de heerschzucht van anderen²¹.

Bij de scheuring van het Verenigd Koninkrijk heeft Thorbecke zich, zij het met de grootst mogelijke tegenzin, moeten neerleggen. Toch gaf hij nog in 1847 aan de Franse historicus Michelet te kennen dat zijn wenssen nog steeds uitgingen naar het herstel van de politieke vereniging met België²². Het volgende jaar, het crisisjaar 1848, deed alle verwachtingen en verlangens op het stuk van de hereniging evenwel definitief te niet. De positie van Nederland als kleine, naar neutraliteit en internationaal-politieke onthouding strevende staat, bovenal gericht op het eigen economisch welvaren, dat wil zeggen op de behartiging van de belangen van de com-

20. Vgl. W. C. D. Olivier, *Herinneringen aan Mr. J. R. Thorbecke* (Arnhem, 1872) 53.

21. [Thorbecke], *Een woord in het belang van Europa*, 6 vlg.

22. Vgl. Jules Michelet, *Journal, 1,1828-1848*, uitgeg. door Paul Viallaneix (Parijs, 1959) 670.

mercie, werd nu algemeen aanvaard, zelfs door het Oranjehuis²³. Anderzijds had België haar eerste zware proef tijdens het revolutiejaar schitterend doorstaan en werd het voortaan beschouwd als een normale, respectabele staat.

Daar kwam nog bij dat de liberalen, Thorbecke's politieke vrienden, zich over het algemeen nog overtuigender belijders van het neutraliteits- en onthoudingsevangelie betoonden (doorgaans overigens in overeenstemming met het landsbelang) dan de conservatieven en de conservatief-liberalen en minstens zo fervente aanhangers van de klein-nederlandse natie-conceptie waren als met name de conservatief-liberalen. De historicistische realist Thorbecke heeft ook deze politieke realiteit als een historisch feit aanvaard: hij heeft zich als het ware laten 'verhollandsen'. Zo zijn er van de vroeger zo uitgesproken tegenstander van de Amsterdamse geest, van de Hollandse traditie, na 1848 uitlatingen te noteren die wonderwel met die traditie stroken²⁴. Het is dan ook allerminst verwonderlijk dat er na de afscheiding van België van een specifiek Nederlands zendingsbewustzijn bij Thorbecke niets meer te bespeuren valt²⁵.

Een andere uitdaging waarop Thorbecke (ook in de lijn van een romantische traditie) een antwoord heeft pogen te geven was die van de industriële revolutie en de daarmee samenhangende sociale kwestie. De in januari 1830 te Gent gehouden voordracht over 'den invloed der machines op het zamenstel der maatschappelijke en burgerlijke betrekkingen'²⁶ is te beschouwen als een bijzonder interessante reactie op deze voor hem zo belangrijke kwesties.

23. Vgl. J. C. Boogman, *Die Suche nach der nationalen Identität. Die Niederlande 1813-1848*. Institut für Europäische Geschichte Mainz, Vorträge Nr. XLIX (Wiesbaden, 1968) 34-38.

24. Als de regering in maart 1854 een voorstel doet tot verhoging van de defensieuitgaven verzet Thorbecke zich daar met klem tegen. Hij keert zich ook tegen een tijdens het debat gemaakte opmerking dat de oude Republiek te kort geschoten zou zijn in het nemen van maatregelen tot versterking van de defensie. 'Ik geloof echter, dat tegen deze herinnering eene andere, niet te miskennen waarheid overstaat, dat namelijk juist de uitgebreide deelneming der Republiek aan oorlogen te lande eene der grootste oorzaken van hare uitputting is geweest'. Van der Hoeven, ed., *Onuitgegeven parlementaire redevoeringen*, III, 409. Een opmerking als deze laat zich moeilijk in overeenstemming brengen met de teneur van de brochures van 1830. - Over de Hollandse traditie: J. C. Boogman, 'Die holländische Tradition in der niederländischen Geschichte', *Westfälische Forschungen*, XV (1962).

25. Wel vinden we ook bij Thorbecke na 1848 de toen in Nederland gangbare idealisering van de kleine staat. Op 28 maart 1854 laat hij zich over de kleine staten als volgt uit: 'Bestemd om de zetels te wezen van de vrede en vrijheid, bestemd om de verscheidenheid van zelfstandige, maatschappelijke en politieke, ontwikkeling in de wereld te bevorderen, was hun grootste gevaar steeds het voorbeeld der groote mogendheden te volgen.' Van der Hoeven, ed., *Onuitgegeven parlementaire redevoeringen*, III, 410.

26. De 'Verhandeling over den invloed der machines op het zamenstel der maatschappelijke en burgerlijke betrekkingen', als manuscript in het Thorbecke-archief bewaard, bleef tijdens Thorbecke's leven en ook nog lang daarna onuitgegeven. Het stuk is als bijlage gepubliceerd in K. H. Boerema, *Johan Rudolf Thorbecke. Een historisch-critische studie* (Leiden, 1949).

In het eerste gedeelte van de verhandeling worden de gevolgen van de industriële revolutie volgens goed klassiek liberaal gebruik overwegend positief gewaardeerd doordat vooral het accent gelegd wordt op de kolossale toeneming van de productie, de lagere prijzen en de aanmerkelijke verruiming van de werkgelegenheid.

Teneur en toon van het tweede gedeelte, handelend over de sociale gevolgen van het moderne industrialiseringsproces, zijn totaal anders. De funeste gevolgen van het machinale productiesysteem voor de arbeiders worden breed uitgemeten: dezen worden een aanhangsel van de machines, zij worden nummers. Verbetering van hun positie is voor hen praktisch onmogelijk, achteruitgang ligt meer voor de hand:

Het arbeidsloon rijst in den regel niet hooger dan tot de maat van het streng noodwendige, om er het leven bij te houden. De arbeidsman kan weinig of niets opleggen, en moet bij den dag leven. Hoe kleiner het aantal der ondernemers is, en hoe hooger zij in stand en rijkdom boven den gemeenen arbeider verheven zijn, des te nadeeliger en onderdrukker wordt zijne betrekking tot de werkgevers, des te harder is het gebod, dat zij hem voorschrijven, des te meer wordt onophoudelijk het loon besnoeid.

Terwijl de arbeiders, de armen, dus steeds armer worden, worden de ondernemers, de rijken, steeds rijker: tegenover 'Verelendung' aan de zijde van het proletariaat, concentratie en cumulatie aan ondernemerszijde²⁷. Terwijl de politieke ontwikkeling na de Franse Revolutie zich beweegt in de richting van grotere gelijkheid, dreigt de industriële revolutie een nieuwe aristocratie te creëren. Door die ontwikkeling wordt ook 'de middelklasse der nijvere burgers gevoelig gekortwiek, hare leden worden al minder en minder in getal, haar bloei en aanzien raken aan het kwijnen.'

Met nadruk wijst Thorbecke erop dat het in het economische leven niet alleen behoort te gaan om de kwantiteit van de productie, maar tevens om

de wijze van verdeling ... Is die verdeling zoo ongelijk, dat aan een gering aantal burgers een overgroot deel, en daarentegen aan de leden eener overgrootte meerderheid niet meer, dan het allernoodzakelijkste inkomen voor een bekrompen onderhoud, te beurt valt, zoo wordt het evenwigt verbroken, en de aanwas van den rijkdom kan althans niet gezegd worden de natie in haar geheel te voeden en te doen bloeijen.

Aan het slot van zijn stuk betoogt Thorbecke met klem dat het niet de vraag is de industriële revolutie goed- dan wel af te keuren, haar aan te nemen ofte verwerpen. Op goed historicistisch Thorbeckiaanse wijs decreeteert hij (daarbij ongetwijfeld ook denkend aan de Franse Revolutie): 'De omwenteling is gebeurd'. Zijn laatste woord is een appel tot ingrijpen, tot het regelen van de gevolgen van de omwenteling, daar 'wij anders minder dan werktuig zouden zijn'.

27. Ter voorkoming van misverstand: de termen 'Verelendung,' proletariaat, concentratie en cumulatie worden door Thorbecke niet gebruikt.

Ter verklaring van de sociaal-demokratische, hier en daar prae-marxistische tendenties in het tweede gedeelte van Thorbecke's verhandeling is gewezen op een mogelijke beïnvloeding door Nederlandse schrijvers, van wie met name Johannes van den Bosch genoemd is, alsmede op de invloed van het Gentse milieu, waardoor hij zowel met een gemechaniseerde industrie als met het fenomeen armoede werd geconfronteerd²⁸. Dat het Gentse milieu een zekere rol zal hebben gespeeld, lijkt niet onwaarschijnlijk. Wat de veel belangrijker kwestie van de literaire beïnvloeding betreft, moet vooral gedacht worden aan de vermaarde Zwitserse auteur Simonde de Sismondi, die ook veel socialisten, onder wie Karl Marx, beïnvloed heeft, en wiens hoofdwerk, de befaamde *Nouveaux principes d'économie politique*, Thorbecke met het oog op zijn colleges te Gent bestudeerd heeft²⁹. Alle min of meer socialistisch aandoende beschouwingen en thesen in Thorbecke's rede, met name ook zijn kritiek op de zo ongelijke verdeling van de opbrengst van de arbeid, vinden we terug in de *Nouveaux principes*³⁰.

Wanneer we ons afvragen wat er in Thorbecke's latere politieke loopbaan van de realisering van de in het tweede gedeelte van de Gentse voordracht gelanceerde ideeën is terechtgekomen, dan moet het antwoord luiden: praktisch niets.

Zou er in dit geval slechts van een opwelling, van het toegeven aan een modegril sprake zijn geweest? Bij een man als Thorbecke lijkt dat al heel onwaarschijnlijk. Daar is bovendien het kardinale feit dat veel thema's van de Gentse rede veertien jaar later ook voorkomen in een veel befaamder rede, die 'Over het hedendaagsche staatsburgerschap'. Bij vergelijking van de twee stukken valt een evident verschil echter onmiddellijk in het oog. Terwijl Thorbecke in Gent geëindigd was met een oproep tot ingrijpen, tot regelen van de sociale kwestie, eindigt de rede van 1844

28. Dit zijn wel de voornaamste conclusies van een studie van W. H. Vermeulen: 'Thorbecke in de schaduw van Pierson en Marx', *Maandschrift Economie*, XXVI (1961/62).

29. Vgl. J. P. Duyverman, 'Thorbecke doceert economie', *Ibidem*, XXXIII (1968/69).

30. Machines kunnen een weldaad zijn, schrijft Sismondi, maar 'la distribution injuste que nous faisons de leurs bénéfices, les change en fléaux pour les pauvres'... Aujourd'hui, ce n'est pas la découverte qui est un mal; c'est le partage injuste que l'homme fait de ses fruits': J. C. L. Sismondi di Sismondi, *Nouveaux principes d'économie politique, ou de la richesse dans ses rapports avec la population* (2e dr., 2 dln; Parijs, 1827) II, 433. Een duidelijk verschil tussen Thorbecke en Sismondi is dat de eerste de industriële ontwikkeling de vrije loop wil laten ('Het is als een magtige stroom, die, zich eens zijn bed gedolven hebbende, door geen en tegenstand meer kan worden opgehouden, en door alle beletselen heen zijnen loop vervolgt. Geen volk mag, ten aanzien van de invoering der machines bij het ander achter blijven, wil het niet een aanmerkelijk deel zijner nijverheidsbedrijven naar vreemde landen zien verhuizen.'), terwijl de conservatieve Zwitser de moderne ontwikkeling tracht af te remmen en om te buigen. 'Je désire', aldus Sismondi, 'que l'industrie des villes, comme celle des champs, soit partagée entre un grand nombre d'ateliers indépendans, et non réunie sous un seul chef qui commande a des centaines ou des milliers d'ouvriers; je désire que la propriété des manufactures soit partagée entre un grand nombre de moyens capitalistes, et non réunie par un seul homme, maître de plusieurs millions ...': *Ibidem*, II, 365.

in een toon van resignatie, van wetenschappelijke berusting:

Wie vindt den toon, waarin deze dissonant zich oplost? ... Wij zijn aan een gebied, waar de werking der vrijgewordene krachten zich eveneens aan menselijke voorziening, als aan den politischen wetgever onttrekt. *Est etiam nesciendi ars quaedam et scientia.*

Hoe die stap terug te verklaren? Allereerst moet hier, dunkt me, gewezen worden op de invloed van het Noordnederlandse, Hollandse milieu. In 1844 had Thorbecke politieke aspiraties. Aan het eind van dat jaar zou hij zich met de indiening van het zogenaamde Negenmannen-voorstel gaan presenteren als één van de leiders van de progressieve liberalen die met hun aanhang onder de gegoede middenklasse belangrijke politieke hervormingen nastreefden in oppositie met het aan de macht zijnde notabelen-regiem. In deze kring was men bovendien geporteerd voor de klassiek liberale vrijhandelsleer, waar trouwens ook Thorbecke, in zijn Gentse jaren reeds³¹, een aanhanger van was. Wij kunnen ons uiteraard nauwelijks voorstellen dat de liberalen onder het vaandel van de economische vrijheidsideologie zouden zijn overgegaan tot serieus ingrijpen op sociaal gebied. Het autokratische, paternalistische regiem van Willem I had in dat opzicht betere mogelijkheden geboden. Daar kwam nog bij dat het verschijnsel moderne industrie en het daarmee samenhangende fenomeen industrieel proletariaat in het Nederland van toen niet of nauwelijks voorkwamen. Het is dan ook niet zo verwonderlijk dat het Thorbecke's politieke geestverwanten in de jaren 1840 (trouwens ook daarna) ontbrak aan echte belangstelling voor de sociale kwestie. Al deze omstandigheden in aanmerking genomen, kunnen we gerust concluderen dat de wijze waarop Thorbecke die kwestie in zijn rede van 1844 aan de orde stelde uit een oogpunt van realistisch politiek besef maar amper door de beugel kon. Een klein stapje verder zou politieke zelfmoord hebben betekend.

In de volgende jaren en met name na 1848 raakten de in 1830 ontwikkelde denkbeelden bij Thorbecke geheel op de achtergrond. Die gang van zaken was volkomen in overeenstemming met algemeen Europese tendenties: na het mislukken van de revoluties van 1848 was de sociale kwestie met al wat ermee samenhang vrijwel nergens in Europa meer een bedreiging van de bestaande orde en stond ze dan ook minder in het centrum van de publieke belangstelling. De hoogconjunctuur in de jaren 1850 en '60 is in dit verband uiteraard ook een factor van ongemene betekenis geweest.

De Nederlandse liberalen hebben in deze jaren op de bres gestaan voor het vrijhandelsbeginsel en ook Thorbecke heeft krachtig en met succes mee geijverd voor

31. Zo hield Thorbecke zijn Gentse studenten voor, dat staatsonthouding leidt tot beter en goedkoper produceren: 'De regering moet niet beter willen weten dan de individus.' Vgl. Duyverman, 'Thorbecke doceert economie'.

het wegnemen van economische belemmeringen, een activiteit waar het nationale belang in dat tijdsbestek zeker mee gediend was. De sociale aspecten heeft hij hierbij weliswaar niet uit het oog verloren, maar bij zijn politieke actie op dit stuk kwam de nadruk te liggen op het economische motief, op de 'productiekracht', de arbeidsprestatie. Bij al zijn ijveren voor het principe van staatsarmenzorg moet toch worden opgemerkt dat het zuiver sociale element, met name de bescherming van de arbeiders in het economische proces, bij hem nauwelijks aan bod is gekomen.

Hierbij dient stellig ook bedacht te worden dat de middenklassen naar Thorbecke's overtuiging 'de kern der natie' vormden³². De wetgever, zo gaf hij in 1853 als zijn mening te kennen, zou er vooral door belastingmaatregelen naar moeten streven 'de laatste klasse, die der armen' zo veel mogelijk te doen opnemen in de middenklassen, en wel in 'den breeden zoom dier klasse', dus de kleine middenstand³³.

Tenslotte valt in dit verband nog de opmerking te maken dat het liberale Nederlandse milieu, Thorbecke's milieu dus, ook daarom zo'n ongunstige uitgangspositie vormde voor een werkelijk sociaal beleid omdat het, geheel in overeenstemming met de commerciële Hollandse traditie, handel en scheepvaart centraal stelde en de industrie slechts van secundaire betekenis achtte³⁴. Thorbecke heeft zich ook in dit geval door het Hollandse milieu laten beïnvloeden. Er is dan ook wel enige grond voor de veronderstelling dat er ook op dit stuk sprake is geweest van een zekere mate van 'verhollandsing'.

Het jaar 1840 is te beschouwen als een caesuur in Thorbecke's leven: hij wordt gekozen in de zogenaamde Dubbele Kamer en in de komende jaren zal de praktische politiek in toenemende mate beslag op hem gaan leggen.

In de jaren 1840-'48 wordt hij geconfronteerd met een levensgrote uitdaging, die hem met heel zijn persoonlijkheid, met al zijn geniale gaven zal doen reageren. Zijn imponerend antwoord zal hem de faam bezorgen van de grote Thorbecke. De uitdaging waar het hier om gaat, is de impasse waarin Nederland in die jaren verkeerde. Onzekerheid en halfslachtigheid kenmerkten de situatie op velerlei terrein en ook het regeringsbeleid. Heel wat Nederlanders vroegen zich af of de Nederlandse natie nog wel levensvatbaar was, of zij in de ure des gevaars, als de in Europa bestaande spanningen zich zouden ontladen, wel genoeg weerstand aan de dag zou kunnen leggen. Er waren er ook die die vraag duidelijk ontkennend beantwoordden. De Gids-redacteur Veth bijvoorbeeld bepleitte in zijn blad openlijk de incor-

32. Vgl. b.v. Thorbecke, *Historische Schetsen*, 169.

33. Van der Hoeven, ed., *Onuitgegeven parlementaire redevoeringen*, III, 375.

34. Zie b.v. de denkbeelden van Van Bosse in deze (sept. 1858), waarmee de grote meerderheid van de Tweede Kamer zich akkoord verklaarde. W. J. van Welderen Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland van 1849 tot 1901*, 1, 1849-1891 (vierde bijgewerkte uitgave; 's-Gravenhage, 1948) 201 vlg.

poratie van Nederland in Duitsland als de enige uitweg uit de impasse³⁵.

Over het thema van de relatie met Duitsland had Thorbecke zich al in 1837 uitgelaten als reactie op de aanmaning van een Duits historicus tot de Nederlanders om als verloren zonen in het ouderlijke Duitse huis terug te keren. 'Al stonden wij eene poos stil,' aldus Thorbecke, 'is daarom onze baan reeds afgelopen? ... Wij zouden, omdat het naast ons, aan den duitschen hemel, helder geworden is, niet meer uit eigen oogen kunnen zien'³⁶?

In de jaren 1840 gaat Thorbecke behoren tot de liberale emancipatiebeweging die als reactie op de crisisstemming en hunkerend naar een verjongd nationaal volksleven wezenlijke vernieuwing nastreefde. De ouderwetse, pretentieuze deftigheid met de daarmee vaak samengaande hol retorische betoogtrant, het traditionalisme en de aristocratische kliekjesgeest van de toonaangevende notablenstand werden door deze liberale opposanten aan de kaak gesteld en belachelijk gemaakt. Ook Thorbecke, de man zonder frase, heeft zich in dit opzicht waarlijk niet onbetuigd gelaten³⁷.

Het ijveren voor een grondige hervorming van het staatsbestel is Thorbecke's voornaamste reactie geweest op de crisissituatie in de jaren 1840. Met dat bestel en het functioneren ervan was het inderdaad droevig gesteld. Ook op binnenlandspolitiek gebied kwam de reeds gesignaleerde onzekerheid en halfslachtigheid bijzonder duidelijk tot uiting. Zo liet koning Willem II weliswaar meer over aan de zorg van zijn ministers, maar van de instelling van een politiek verantwoordelijk, homogeen ministerie bleek hij even afkerig als zijn vader. Daar hij de vastheid van beginselen, de bestuurscapaciteiten en de werkkraft van zijn vader miste, en omdat bovendien het ambt van secretaris van staat in 1840 was afgeschaft, was hij veel minder dan deze in staat om de activiteit van de verschillende departementen te coördineren. De nadelige gevolgen van het ontbreken van een stelsel van minis-

35. Nader over het thema van het defaitisme in de jaren 1840: J. C. Boogman, *Nederland en de Duitse Bond 1815-1851* (Groningen, 1955) I, 85 vlg. en idem, 'The Dutch Crisis in the Eighteen-Forties' in J. S. Bromley and E. H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands*, I (Londen, 1960) 192-203.

36. J. R. Thorbecke, 'Onze betrekking tot Duitsland', *Historische Schetsen*, 19-22.

37. Hoor hem b.v. over de situatie na de 'staatsgreep' van 1801: 'Het geslacht der bedachtzame burgervaderen, niet zoozeer gemaakt voor publieke betrekking, als overtuigd, dat de posten voor hen en de hunnen waren gemaakt, werd andermaal meester ... Elders heeft de revolutie, eene tot dus ver ambteloze klasse der maatschappij van den achtergrond naar voren drijvende, tot versterking van het personeel der regeering, versch bloed in de aderen gebracht. Een onschatbaar voordeel, dat ons, ten gevolge der wending van 1801, tot gevoelige schade van later jaren grootendeels ontging.' *Historische Schetsen*, 114,115. Vgl. ook de opmerking over M. C. van Hall, de 'veteraan der oude garde van den rhetorischen, vergrootenden schrijfrant.' *Ibidem*, 168. Heel treffend in dit verband de volgende passage: 'Wij beminnen de lofrede, en haten de kritiek ... In onzen kleinen, afgezonderden volkskring, waar de echte maatstaf van grootheid wel eens zoek raakt, gehecht aan onze vooroordeelen, door den vreemdeling miskend, ligtgeraakt, elkander sparende ja vleijende, loopen wij gevaar, inheemsche voortreffelijkheid wat breed uit te meten, en te vergeten, dat kleine menschen en feiten door opvijzeling niet groot worden.' *Ibidem*, 158.

teriële verantwoordelijkheid en homogeniteit van het kabinet kwamen tijdens deze periode dan ook duidelijker aan het licht dan tijdens de regering van Willem I.

Uit vrij wat uitlatingen van Thorbecke in deze jaren spreekt een sterk roepingsbesef. Vooral in een periode van stagnatie, weifeling en onzekerheid is er zijns inziens behoefte aan een prominente persoonlijkheid die als 'bewegende kracht' een creatief antwoord weet te geven op de eisen van de tijd. 'Soms kan één man middenpunt voor vele weifelende geesten worden', schrijft hij in een in 1846 gepubliceerd historisch opstel. In dat zelfde stuk lezen we ook: 'Men vat, dat iemand, de genie om zijn land te regeren in zich voelende, de hand naar de teugels uitstrekt'³⁸. Het lijkt geen twijfel dat Thorbecke bij het neerschrijven van passages als deze ook aan zich zelf heeft gedacht.

In deze jaren was het besef van op een wezenlijke uitdaging te moeten reageren dus ongemeen sterk bij Thorbecke. De weerslag ervan vindt men ook in zijn in deze tijd geschreven historische opstellen. Het actualiserende element neemt daar zo'n grote plaats in dat er van de wat men wel genoemd heeft harmonische verbinding van de factoren verleden en toekomst³⁹ in feite geen sprake meer is. Zo wordt heel de achttiende-eeuwse ontwikkeling geoordeeld en tevens veroordeeld vanuit één enkel perspectief, dat van de negentiende-eeuwse constitutioneel-monarchale eenheidsstaat. Het verleden wordt dus als het ware gemediatiseerd ten bate van de toekomst, waarbij het ook door Thorbecke aangehangen historistische beginsel vande eigenaardigheid der afzonderlijke perioden uiteraard danig in de knel komt. Men kan ook spreken van de abdicatie van de 'duur' als historische categorie ten behoeve van de categorie 'verandering'⁴⁰.

Van de absolute noodzaak van wezenlijke verandering, van grondige politieke hervorming is Thorbecke in deze kritieke jaren zozeer overtuigd dat hij ook de 'plotseling overgang', de 'shok', onder bepaalde omstandigheden dus ook een revolutie, gaat beschouwen als een reële mogelijkheid die niet bij voorbaat mag worden afgewezen. Zo schrijft hij in 1843 in *De Gids*:

Men wil, zegt men, zonder schok hervormen; men beroemt zich, aldus aan de natuur getrouw te zijn. Alsof de natuur, zelfs bij volle gezondheid, haar werk steeds zonder schok of plotselinge overgang verrigtte; en een schok niet soms het eenig middel ware, om in een zwak, voos, lijdend ligchaam de nog overige kracht te wekken⁴¹.

Het is in het licht van zo'n uitspraak niet zo verwonderlijk dat politieke tegenstanders Thorbecke van revolutionaire aspiraties gingen betichten.

38. *Ibidem*, 117, 127. Zie ook p. 66, 67.

39. Vgl. A. J. C. Rüter, *Verleden en toekomst ah bron van politieke inspiratie* (Haarlem, 1946) 21.

40. Merkwaardig de parallel in deze met de Duitse historicus J. G. Droysen. Vgl. Werner Conze, 'Staat und Gesellschaft in der frührevolutionären Epoche Deutschlands', *Historische Zeitschrift*, CLXXXVI (1958) 28. - Thorbecke had overigens al in zijn Duitse publicatie van 1824 de noodzaak van voortdurende verandering beklemtoond. Vgl. hiervóór p. 356.

41. Geciteerd in Vermeulen, 'Thorbecke in de schaduw'.

In 1848 was het eindelijk zo ver: gedurende meer dan twee decennia zou de staatsman Thorbecke zijn stempel drukken op Nederlands politieke ontwikkeling. De grondwet en de belangrijke organieke wetten uit de periode van zijn eerste ministerie zijn mee een antwoord geweest op een uitdaging: de impasse op politiek en constitutioneel gebied in de jaren 1840. Met die wetgevende, men mag wel zeggen staatscheppende arbeid heeft Thorbecke heel wat van zijn oude opvattingen betreffende het geheel en de delen⁴² op schitterende wijze in praktijk weten te brengen. Het grondwettelijke bestel van 1848 zou ook voor verdere ontwikkeling een uitnemende grondslag blijken. Zelfs een man als Abraham Kuyper zou enige jaren na Thorbecke's dood diens grondwet zijn hulde niet onthouden: hij achtte haar eer anti-revolutionair dan 'liberalistisch'⁴³.

Mag het verlangen van Thorbecke en veel andere liberale opposanten van vóór 1848 naar een verjongd nationaal volksleven maar zeer onvolledig in vervulling zijn gegaan, het is wel zeker dat zij en met name Thorbecke er wezenlijk toe hebben bijgedragen het geestelijk klimaat in het in veel opzichten nog zo ouderwetse en traditionalistische Nederland in moderner geest te activeren. Ook voor de modernisering op economisch gebied, die zich overigens pas later zou doorzetten, werden daardoor in elk geval gunstige voorwaarden geschapen.

Als gevolg van felle partijtegenstellingen werden Thorbecke's verdiensten door veel tijdgenoten of in het geheel niet of maar zeer ten dele erkend. De anti-Thorbeckiaanse stemming in de kring van de conservatieve en conservatief-liberale notabelen, voor wie de grondwetsherziening van 1848 een smadelijke nederlaag betekende, was zeker niet onbegrijpelijk. De overwinning van 1848 toch was de liberalen min of meer in de schoot geworpen. In maart 1848 heeft Willem II, van zijn stuk gebracht door de revolutionaire gebeurtenissen in Frankrijk en Duitsland, de hervorming van het staatsbestel toevertrouwd aan de 'radicale' liberalen met voorbijgaan en tegen de zin van de conservatieve en conservatief-liberale Kamermeerderheid. Die (zeer grote) meerderheid liet zich vervolgens Thorbecke's constitutie-ontwerp door de koning opdringen en het laat zich horen dat men in dit milieu niet bepaald geestdriftig gestemd was over de nieuwe stand van zaken met zijn 'burgermannetjes' als nieuwbakken regeerders⁴⁴.

Voor de notabelen-stand is 1848 echter allerminst een totale nederlaag gebleken. Ook na 1848 bleef deze groep in het politieke en sociale bestel een uiterst belangrijke rol spelen, wat alleen al de economische structuur in aanmerking genomen, beslist niet verwonderlijk is. De positie van Thorbecke en zijn aanhangers is dan

42. Vgl. hiervóór p. 356.

43. A. Kuyper, *Ons Program* (Amsterdam, 1879) 259 vlg. Vgl. A. J. C. Rüter, 'De grondwet en het Nederlandse volkskarakter', in J. Valkhoff, ed., *Grondwet en maatschappij in Nederland 1848-1948* (Den Haag, 1948) 274, 323.

44. Vgl. J. C. Boogman, 'Achtergronden en algemene tendenties van het buitenlands beleid van Nederland en België in het midden van de 19e eeuw', *BMHG*, LXXVI (1962) 57.

ook zowel in het land als in de Tweede Kamer nog jaren na 1848 betrekkelijk zwak geweest⁴⁵. Die positie was bovendien in hoge mate afhankelijk van de steun van de rooms-katholieken⁴⁶. Zo is er reden genoeg om te concluderen dat het in 1848 gecreëerde politieke bestel in veel opzichten te modern is geweest voor het Nederland van toen. In de jaren 1850 zijn er dan ook heel reële tendenties aan de dag getreden om de politieke klok terug te zetten, dat wil zeggen om de nieuwe stand van zaken op staatkundig terrein in conservatieve zin te wijzigen.

In 1853 is het eerste ministerie-Thorbecke onder de druk van deze tendenties bezweken: in dat jaar werden Thorbecke en de zijnen aan de dijk gezet als gevolg van een vehemente actie, beter gezegd agitatie, van conservatieve en conservatief-liberale notabelen, gesteund door dominees en 'kleine luyden' en onder het patronaat van de reactionair-conservatieve koning Willem III⁴⁷. Het zou tot 1862 duren voordat Thorbecke weer als minister kon optreden.

Vooraf na april 1853 was er bij veel conservatieven en conservatief-liberalen zo'n afkeer van Thorbecke dat we met enig recht van Thorbeckefobie kunnen spreken. Het lijkt geen twijfel dat ook Thorbecke's persoonlijk optreden zijn politieke tegenstanders vaak geprikkeld heeft. Zijn koele intellectuele hoogheid en wat doctrinaire legistische allure boezemde hun niet alleen ontzag in, maar ook afkeer, die uiteraard nog versterkt werd door de soms sarcastische toon van de meester. Voor de vaak irrationele partijhartstocht van zijn tegenstanders had Thorbecke al heel weinig begrip. Die liet zich met name heel moeilijk combineren met zijn zienswijze inzake het parlementaire debat: een louter zakelijke gedachtenwisseling op niveau tussen regering en bezonnen, onafhankelijke volksvertegenwoordigers, het 'verstandig deel der natie' vormend. Was Thorbecke op hoog niveau, op het stuk van belangrijke tendenties en ontwikkelingen een groot realist, in de lagere regionen van gewoon menselijke betrekkingen schoot hij nogal eens te kort in realiteitszin⁴⁸.

In 1862 werd Thorbecke voor de tweede maal de feitelijke leider van een liberaal kabinet. De politieke omstandigheden waren nu in veel opzichten gunstiger dan in 1848 en 1849: de algemene situatie, met name op economisch gebied, was zo geëvolueerd dat een liberaal kabinet kon rusten op een steviger fundament dan in 1849. Toch heeft Thorbecke dit maal, zeer in tegenstelling tot 1849, gearzeld om rege-

45. Zo telde de eigenlijk gezegde Thorbeckiaanse Tweedekamerfractie in 1860 nog slechts een zestiental leden (van de 72). Het totale aantal liberale Kamerleden was toen overigens veel groter: ± 34. Vgl. J. C. Boogman, 'De Britse gezant Lord Napier over de Nederlandse volksvertegenwoordiging (in 1860)', *BMHG*, LXXI (1957) 204.

46. Vgl. Th. van Tijn, 'The Party Structure of Holland and the Outer Provinces in the Nineteenth Century', in J. S. Bromley en E. H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands*, IV, *Metropolis, Dominion and Province* (Den Haag, 1971) 188 vlg.

47. Over de relatie Thorbecke-koning Willem III o.a. J. C. Boogman, 'Een eenzijdig boek over koning Willem III', *BGN*, VIII (1953).

48. Vgl. b.v. Olivier, *Herinneringen*, 71 vlg.

ringsverantwoordelijkheid op zich te nemen. In een gesprek met de koning sprak hij van het bezwaar van zijn leeftijd (64 jaar) en in verband daarmee wees hij ook op de jongere generatie die aan bod diende te komen⁴⁹. Het heeft er alle schijn van dat het élan dat hem voorheen zo gretig op uitdagingen had doen reageren, aanmerkelijk verzwakt was.

Het tweede ministerie-Thorbecke kan weliswaar bogen op een heel respectabele staat van dienst, maar de vergelijking met het grote ministerie van 1849 kan het bij lange na niet doorstaan. In de loop van deze kabinetsperiode werd het in elk geval gaandeweg duidelijker dat zowel voor Thorbecke als voor de liberale partij de tijd van neergang was aangebroken: in het rooms-katholieke kamp ging men zich steeds meer distantiëren van de liberalen, terwijl zich ook in de liberale gelederen zelf een toenemende desintegratie ging manifesteren. De ernstige crisis van het constitutionele bestel na Thorbecke's dood in de jaren 1870⁵⁰ ging zich tijdens diens laatste levensjaren al op niet mis te verstane wijze aankondigen.

Ook over de internationaal-politieke situatie in Europa heeft Thorbecke zich op het eind van zijn leven ernstige zorgen gemaakt. Tegenover de nationalistische ambities en de daarmee gepaard gaande agressieve machtspolitiek die in de jaren 1860 de internationale politiek zo zeer gingen beheersen, stond hij volkomen afwijzend. Europa geraakte daardoor in een toestand waarin 'ieder tegen ieder op zijne hoede dient te zijn'⁵¹. In september 1866 gaf hij aan een Duitse collega, die zich in anti-Pruisische zin had uitgelaten, zijn hartelijke instemming te kennen met diens betoog voor

Freiheit, Recht und Moralitat, Schwanenlied gegen das Geschrei der Kräniche. Sie war mir in der ganzen Reihe der letzten deutschen Ereignisse die einzige erfreuliche Erscheinung, und belebt die Hoffnung, dass noch nicht aller Tage Abend gekommen sey⁵².

49. Aantekeningen over de kabinetsformatie van 1862, gedictieerd aan Adelheid, Thorbecke-archief, ARA. Meegedeeld door drs. G. J. Hooykaas.

50. Op die crisis kan ik hier niet ingaan. Met één curieuze uitlating van Van Bosse over de situatie na Thorbecke's dood zou ik willen volstaan: 'Thorbecke had een aureool en deze ging op de regering over; met hem is zij geheel verdwenen. Thans is het kabinet niets meer dan de uitvoerder van de nukken der Kamer. De Kamer vermeit zich blijkbaar in de groote uitbreiding van haren invloed. Maar zij ziet één ding voorbij: dit, dat zij nu ook de verantwoordelijkheid voor hare rekening heeft ... Men is nog gewend iets aan het prestige der regering te hechten. Maar dat verzwakt bij den dag, en het is de vraag, of de publieke opinie, die dagelijks minder gunstig wordt ten aanzien van de Kamer, niet uiteindelijk zoover ontstemd zal worden, dat zij, bij slot, de voorkeur gaat geven aan het despotisme van Willem I boven het despotisme van een bonte vergadering, die zelve niet regt weet wat zij wil.' M. Boon, *J. W. van Lansberge en de practijk van art. 4 van de Geheime Instructie van 5 juni 1855* (Utrecht, 1943) 4.

51. Van der Hoeven, ed., *Onuitgegeven parlementaire redevoeringen*, VI, 26.

52. Archief Thorbecke, ARA.

Op de uitdaging op constitutioneel en parlementair terrein aan het eind van de jaren 1860 is Thorbecke het antwoord schuldig gebleven: hij bleef zich vastklampen aan de in de jaren 1840 ingenomen positie. Ook in de befaamde 'Narede', die men niet ten onrechte zijn politieke testament genoemd heeft, is hij overwegend in het defensief. Toch was het Nederlandse politieke bestel omstreeks 1870 wel degelijk aan een wezenlijke hervorming toe. Zo was het met de continuïteit en de stabiliteit op het vlak van de regering vaak droevig gesteld tengevolge van het ontbreken van een behoorlijk ontwikkeld partijstelsel en mede in verband daarmee van de zwakke homogeniteit van de kabinetten⁵³. Het gevolg hiervan, merkte de Britse gezant Harris in 1868 niet zonder enige overdrijving op,

has been that within twenty years nearly as many ministers in each department have accepted and resigned office; every other man one meets in society having the rank of 'oud-minister', former minister⁵⁴.

Kritiek als van de Engelse diplomaat kwam ook tot uiting, maar dan uiteraard op heel wat feller toon, in de kring van Thorbecke's liberale tegenstanders, de zogenaamde jong-liberalen, die Thorbecke in veel opzichten als een conservatief gingen beschouwen. Hun aanvallen waren met name gericht op het in hun ogen verfoeilijke Thorbeckiaanse dogma van het constitutionele dualisme. Zij bepleitten dan ook de overneming, voorzover mogelijk, van het Engelse parlementaire stelsel, door Thorbecke, naar zij meenden, miskend en bovendien volkomen onjuist voorgesteld⁵⁵. Het valt mijns inziens moeilijk te ontkennen dat de jong-liberalen ten aanzien van deze belangrijke kwestie het gelijk goddeels aan hun zijde hadden. Daarop wijst, dunkt me, ook de parlementaire ontwikkeling van na 1887, die in veel opzichten heel gunstig afsteekt bij die in de jaren 1870.

Heel deze gang van zaken heeft iets tragisch: Thorbecke, de geniale voorttrekker van de jaren 1840, de radicale liberaal van toen, was nu een oud-liberaal geworden, mikpunt van vaak hatelijke aanvallen van de kant van veel jongere liberalen.

53. Gelijk bekend stond Thorbecke veel gereserveerder tegenover het fenomeen politieke partij dan b.v. Groen van Prinsterer. Zijn tegenzin gold met name de partij als landelijke organisatie, buiten de Kamer. Vgl. N. Kolff, *Over den invloed van politieke partijen op den Nederlandschen regeeringsvorm* (Leiden, 1931) 22 vlg.; W. Verkade, *Overzicht der staatkundige denkbeelden van Johan Rudolph Thorbecke 1798-1872* (Arnhem, 1935) 98 vlg, 326; P. A. Diepenhorst, *Groen van Prinsterer* (Kampen, 1932) 349 vlg. - Thorbecke stond, naar men weet, ook afwijzend tegenover een sterke homogeniteit van het kabinet. 'De ministerraad,' aldus Thorbecke, 'dient de departements-zelfstandigheid en individuele verantwoordelijkheid der ministers geenszins te vernietigen... Wanneer elke minister zich naar verkiezing achter den ministerraad verschuilt, zal zijne bijzondere aansprakelijkheid, waarop alles aankomt, overgaan in eene solidariteit zonder wezenlijke betekenis of werking.' J. R. Thorbecke, *Bijdrage tot de herziening der grondwet*, nieuwe uitgave van C. W. de Vries ('s-Gravenhage, 1948) 11 vlg. Daarom wilde hij ook van een premier (als in Engeland) niets weten. *Ibidem*, 8-11.

54. Boogman, 'Lord Napier', 192, 193.

55. Vgl. S. van Houten, *De staatsleer van Mr. J. R. Thorbecke* (1872) 42.

Een antwoord op de laatste uitdaging, de politieke crisis van de jaren 1870, heeft Thorbecke, zoals reeds gezegd, niet meer kunnen geven. Het thema uitdaging en antwoord op zichzelf, dat hij in zijn publicatie van 1824 reeds beklemtoond had, bleef echter ook in die laatste levensjaren voor hem van wezenlijke betekenis. Zo gaf hij in een discussie met zijn jong-liberale tegenstander Van Houten in april 1871 met nadruk te kennen eerbied te hebben 'voor den geest van den tijd' voorzover daaronder 'de grondgedachte van den leeftijd' kon worden verstaan. Daarop liet hij toen met een zekere resignatie volgen: 'Doch wie ontdekt ons die? Hij die zoo gelukkig is, zal onze leidsman moeten zijn'⁵⁶.

56. Van der Hoeven, ed., *Onuitgegeven parlementaire redevoeringen*, VI, 250. Reeds eerder geciteerd door C. van Vollenhoven, 'Professor Thorbecke'.

Thorbecke en de kerken*

J. A. BORNEWASSER

De staatsman en geleerde Johan Rudolph Thorbecke herdenken door hem te confronteren met de kerkgenootschappen van zijn tijd, kan wat geforceerd lijken. Als staatsman pleitbezorger van scheiding tussen kerk en staat, als geleerde zonder theologische scholing of belangstelling, schijnt Thorbecke zelf weinig stof te bieden voor ons onderwerp. Men zou natuurlijk, op voldoende historische afstand gekomen, hernieuwd uiting kunnen geven aan dankbaarheid of aan kritiek, al naar gelang het perspectief van de zuil die men - hoe wankel dan ook - bewoont. Maar dat zou ironisch, zo niet misplaatst klinken tegenover de staatsman voor wie het godsdienstig-politieke cement van iedere zuil een staatkundige ongerijmdheid en maatschappelijke achteruitgang betekende. In het algemeen acht ik dank weten of in gebreke stellen vanuit een bepaalde kerkelijke overtuiging niet de taak van een historicus, zelfs niet van een kerkhistoricus. Bovendien zou het impliceren, dat wij ons verdiepten in een ander thema: de kerken en Thorbecke.

Vandaar dat ik wat dieper zou willen ingaan op de vraag, wat aan de alom bekende liberale houding van de staatsman ten aanzien van de kerken ten grondslag lag. Hij, die vanaf zijn eerste ministerschap niet ophield te verzekeren, dat alle kerkgenootschappen vrij en zelfstandig moesten zijn, dat zij slechts particuliere genootschappen waren *in* een staat, aan wie alleen een christendom boven geloofsverdeelddheid ter harte mocht gaan, had duidelijk een levensbeschouwelijke stelling betrokken. Wilde de staatsman Thorbecke boven de kerken staan, de filosoof en gelovige christen Thorbecke heeft hem tot dit standpunt gebracht. Wat hij zelf naar buiten toe trachtte te scheiden, blijkt nauw met elkaar verbonden. In wat de minister of het kamerlid Thorbecke gedurende de laatste kwarteeuw van zijn leven als niet relevant binnenskamers hield, ligt de diepste verantwoording van de denker en mens Thorbecke.

De componenten van zijn levenshouding bestaan uit: I) een religieus-christelijke overtuiging, in wijsgerige termen vervat; II) een politiek-filosofische visie op de geschiedenis en op de voor hem daaruit resulterende *liberale* geest van zijn eeuw. Is in dit laatste een scherp omlinjnde groei te bespeuren, zodat hij haar pas op rijpere leeftijd puntig kan formuleren, zijn gelovig-filosofisch denken is in zijn Duitse

* Uitgewerkte tekst van een voordracht, gehouden op 2 juni 1972 in het kader van de Thorbecke-herdenking in de Pieterskerk te Leiden.